

Kemalpaşazâde'nin Muğayyebât-ı Hams Meselesine Yaklaşımı*

Harun ŞAHİN

Doç.Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Assoc. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University

Faculty of Theoloji, Section of Tafsir

e-mail: harunsahin@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2834-2339

Öz

Gayb; "duyu organlarıyla bilinmeyen, müşahede edilemeyen, akıl yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı" diye tarif edilebilir. Gayb konusu, İslam İlimlerinde genellikle bilgi alanı ve problemi olarak ele alınmış ve özellikle Kelam ve Tasavvuf ilimlerinin ele aldığı önemli konulardan biri olmuştur. Kur'an'da Gayb konusunun merkezinde "*Muğayyebat-ı Hams*" (beş bilinmeyen şey) olarak bilinen ve Lokman Suresinin 34. ayetinde geçen beş unsur yer almaktadır. Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği bu beş unsur kısaca şunlardır: Kıyametin vakti hakkındaki bilgi, yağmurun ne zaman ve nereye yağdırılacağı bilgisi, rahimlerde olanın bilgisi, kişinin yarın ne kazanacağını bilmemesi ve son olarak kişinin nerede öleceğini bilemeyeceği bilgisi" olarak ayeti kerime de yer almaktadır. (Lokman, 34).

Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) gayb konusunu Tefsir'inde ilgili ayetleri yorumlarken ele aldığı gibi bu konuda bağımsız risaleler de yazmıştır. Gayb konusunda *Risale fi'l-Muğayyebat-i Hams* ve *Risale fi Tahkiki'l-gayb* adıyla iki müstakil risalesi mevcuttur. Biz bu çalışmamızda müellifimizin *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ* isimli tefsirine ve bu çalışmalarına başvurarak muğayyebat-ı hams konusuna yaklaşımını, görüşlerini ve yorumlarını tespit etmeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kemalpaşazade, Gayb, Muğayyebat-ı Hamse.

* Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu'nda (Ankara, 2022) bu başlıkta özet bir bildiri tarafımızdan sunulmuş, ancak bildiri kitabına metin hazırlanmamış ve gönderilmemiştir. Bu makale içeriği özgündür.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Harun Şahin).

Geliş/Received: 31 Ocak/January 2024 | **Kabul/Accepted:** 18 Mart/March 2024 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2024

Atıf/Cite as: Harun Şahin, Kemalpaşazâde'nin Muğayyebât-ı Hams Meselesine Yaklaşımı, Danisname 8 (Mart/March 2024), 101-128 <https://doi.org/10.5281/zenodo.10843431>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Abstract

Kemalpaşazade's Approach To The Mughayyabât-i Khams Issue

Unseen; It can be described as "the area of existence that cannot be known or observed by the sense organs and cannot be informed about by the mind." The issue of the unseen has generally been addressed as a field and problem of knowledge in Islamic Sciences, and has become one of the important issues addressed especially in the sciences of Kalam and Sufism. At the center of the subject of the Unseen in the Qur'an are the five elements known as "Mugayyebat-ı Hamse" (five unknown things) mentioned in the 34th verse of Surah Luqman. These five elements that no one other than Allah can know exactly are briefly as follows: Knowledge about the time of the Judgment, knowledge of when and where the rain will fall, knowledge of what is in the wombs, not knowing what a person will earn tomorrow, and lastly, the knowledge that a person will not know where he will die. (Luqman, 34). Kemalpaşazâde (d. 940/1534) not only discussed the issue of the unseen while interpreting the relevant verses in his Tafsir, but also wrote independent treatises on this subject. He has two independent treatises on the subject of the unseen, named "*Risalatun fi'l-Mughayyabat-i Khams*" and "*Risale fi Tahkiki'l-Ghayb*". In this study, we will try to identify and evaluate our author's approach, opinion and comments on the subject of Muğayyebat-ı Hams by referring to his Tafsir and these works.

Keywords: Tafsir, Kemalpaşazade, Ghayb/Unseen, Muğayyebat-ı Hams, Doomsday, Death.

102

Summary

The problem of the *Ghayb* / unseen is an important issue that has generally been considered as a field and problem of knowledge in Islamic Sciences and has been especially evaluated in Kalam and Sufism. At the center of the subject of the Unseen in the Qur'an are the issues called "*Mugayyebât-ı Hams*" (five unknown things) and mentioned in the 34th verse of the Luqman Sura. These five elements that no one except Allah can know are: the field of knowledge about when the Doomsday will come, when and where the rain will fall, the condition of the fetus in the womb, what a person will earn tomorrow, and when and where he will die. Kamalpaşazâde (d. 940/1534) not only discussed the issue of the unseen while interpreting the relevant verses in his commentary, but also wrote independent treatises on this subject. He has two independent treatises on the subject of the unseen, named *Risala fi'l-Mughayyabât-i'l Khams* and *Risala fi Tahkiki'l-Ghayb*. In this study, Kemalpaşazâde's approach, views and comments on the subject of *Mughayyabât-ı Khams* were determined and evaluated within the framework of his unseen treatises.

Kamalpaşazâde approaches the verses with linguistic interpretations in this treatise in which he deals with the issue of the unseen as a commentator and jurist. He tried to reach healthy conclusions by making use of the hadiths of the Prophet and the interpretations of the commentators on the verses of the Holy Qur'an regarding the unseen. Kemalpaşazâde, who concentrated his own analyzes and syntheses on the subject, first made a comprehensive definition of the unseen and ruled that the findings obtained based on some evidence and signs cannot be knowledge of the unseen. Since knowledge is knowing something completely in all its aspects, the

“*ghayb* / unseen” belongs to Allah. Since the information obtained through some evidence, experience and signs is based on assumption and probability, it cannot be considered as *ghayb* / unconfirmed information.

Evaluating the issue of the unseen in its historical context, Kemalpaşazâde said that believing the news given by soothsayers, *arrafs* and astrologers, who were believed to have accessed the knowledge of the unseen through jinns during the period of *Jahiliyya* / ignorance, would lead one to disbelief. He proved with his quotes from Bukhari and Muslim and with the commentators' interpretations of the relevant verses in the Surah al-Saffat and the Surah al-Jinn, that with the prophethood of the Prophet, the ways for the devil and the jinn to receive information from the angels in the sky were completely closed.

Kemalpaşazâde revealed the great difference between divine knowledge and human knowledge, and emphasized that the knowledge meant by *mugayyebâtı khams* is specific to Allah only, that it is not possible for humans to reach this field of knowledge, and that the knowledge obtained through some findings cannot be considered as science because there is a possibility of error and assumption.

Giriş

İnsan, kendisine verilen aklî ve hissî melekeleriyle müşahede aleminde yaşadığı dünyanın sırlarına ve bilgilerine ulaşma azminde olduğu gibi, bunun ötesine geçerek gayb âleminin bilgisine de daima ilgi duymuştur. İnsan, kendisi açısından esrarengiz olan gaybın sırlarına ulaşma arzusuyla daha çok geleceğini ilgilendiren hususların bilgisini elde etmenin peşine düşmüştür. Bu durum, geçmişten günümüze varlığını sürdüren ve toplumda kendilerine sınırlı da olsa etki alanı bulan kâhinlerin, müneccimlerin ve sihirbazların varlığına alanlar açmıştır. Bunların gayb bilgisi olarak insanlara verdikleri asılsız haberler toplumu sosyal, psikolojik ve ekonomik yönden olumsuz olarak etkilemiştir. Gönderilen peygamberler ve kendilerine indirilen vahy, insanların akıllarını ve fitratlarını ifsat eden bu asılsız haberler ve bunları yayan kehanet ve sihir ile mücadele etmişlerdir. Günümüzde, medyumluk, astroloji, sihir ve fal gibi isimlendirilmelerle yaygın olarak toplum üzerindeki etkilerini sürdüren bu anlayış insanlık tarihi boyunca dünyanın her yerinde farklı dinlere ve kültürlere mensup insanlar tarafından sürdürülmektedir.¹

İslâm'dan önce Cahiliye toplumunda gayb âleminin bilgilerine ulaşmak çok önemliydi. Bunu bir sonucu olarak o dönemde kâhinlik, arrâflık, falcılık ve astroloji gibi hususlar toplumda önemli bir yer işgal etmiştir. Bunun için o dönemin edebiyat öncüleri olan şairlerin bir kısmı kâhinlik yapıyordu. Kâhinlerin irtibatlı olduğu insanüstü varlıklara mevlâ, sâhib, tâbî, velî, râî' ve

¹ İlyas Çelebi, “Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996),13, 404-409.

kâhin şeytanı gibi isimler veriyorlardı.² Toplumda önemli statülere sahiptiler. İnsanlar özellikle gelecek ile ilgili bilgi almak adına kâhinlere başvurur ve onlardan aldıkları cevaplarla hareket ederlerdi. Kâhinler, hırsızlık ve faili meçhul cinayetler gibi suçların aydınlatılmasında hâkimlik yapıyorlar, rüya tabir ediyorlar, kayıpların bulunması ve hekimliğin yanı sıra yapılacak savaşlarda, ortaya çıkan ihtilaflarda ve daha birçok konuda çözüm sunuyorlardı. Toplum, şairlerin gökleri dinleyen cinler vasıtasıyla gayb bilgisine ulaştıklarına inanıyordu.³

Cahiliye toplumu kendilerine gelen vahyi inkar etmek için Hz. Muhammed'i kâhin, getirdiği vahyi de kehanet kabilinden bilgiler gibi görmek istediler. Kur'an-ı Kerim onların bu iddialarını reddetti.⁴ Kur'an'ı Kerim'de gayb ile ilgili ayetleri işte bu tarihi gerçeklerle ve ayetlerin dış bağlarıyla birlikte değerlendirmek konunun anlaşılmasına daha büyük katkılar sunacaktır. Tefsir külliyatına bakıldığında gayb konusuyla ilgili ayetler özellikle Lokmân suresi 34. ayetin tefsirinde yapılan açıklamaların ayetin dış bağlamından ziyade iç bağlamıyla ele alındığı görülür. Kemalpaşazâde, *Risâle fi tahkîki'l-gayb* isimli risalesinde gayb konusunu ve buna bağlı olarak Lokmân suresi 34. ayetini hem iç bağlamı hem de kehanet, münecimlik ve arrâflık gibi dış bağlarıyla değerlendirerek çözüm önerileri sunmuştur. Kemalpaşazâde'nin araştırma konusu risalesinde gayb meselesini farklı bir yaklaşımla ele alması önemli bir mahiyet arz etmektedir. Kemalpaşazâde, sadece ayetin dilbilimsel tahlilleriyle yetinmemiş, sebebi nüzulü ve vahiy döneminin sosyal ve kültürel yapısını da birbiriyle irtibatlandırarak farklı sonuçlar elde etmeye çalışmıştır.

Gayb konusu ve özellikle En'âm 6/59. ayette⁵ *mefâtihu'l-gayb*, Lokmân

² Davut Ağbal, "Nüzûl Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Muğayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım" *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan/2023), 168-195. <https://doi.org/10.31121/tader.1232821>

³ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)* (İstanbul: Kuramer, 2020), 79.

⁴ el-Hâkka 69/38-43; Bu âyetlerin bir kısmı şöyle sıralanabilir: a) el-Hicr 15/18, eş-Şu'arâ, 25/210-212, es-Saffât 37/7-10 ve el-Cin 72/8-9. âyetlerde söz konusu edilen istirâk-ı sem' olgusu.⁷⁰ b) Cin ve şeytanların insanlara birtakım sözler fısıldaması ile ilgili el-En'âm, 6/112- 113, 121. âyetler. c) Gaybın bilgisinin sadece Allah'a ait olduğuna dair el-En'âm 6/59, enNeml 27/65, Lokmân 31/34, el-Cinn 72/26 vd. âyetler.

⁵ "Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın."

31/34. ayette *mugayyebât-ı hams*⁶ olarak isimlendirilen hususlar her dönemde araştırılan ve üzerinde kafa yorulan meselelerden olduğu için tefsir külliyatı içinde ve müstakil eserlerde tartışılmıştır. İlk dönemlerden itibaren konuyla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Bu geniş literatürün bir kısmı konuya dair ayetlerin yorumu, bir kısmı da müstakil çalışmalar şeklindedir.⁷ Mugayyebât-ı hams ve gayb konusu her zaman güncelliğini koruduğu için çağdaş dönemde de gerek Türkiye'de gerekse Arap dünyasında kitap, tez ve makale çalışmalarıyla tartışılmaya devam etmektedir. Halis Albayrak'ın *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*,⁸ İlyas Çelebi'nin *İslâm İnancında Gayp Problemi*⁹ isimli kitapları gayb konusunu detaylı bir şekilde ele almışlardır. Mustafa Ertürk'ün *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahih-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi* isimli doktora tezi,¹⁰ Emine

⁶ Bizim "Mugayyebât-ı Hams" olarak kullandığımız terkip bazı araştırmacılar tarafından kelime sonuna müennesliği belirten "e" eklenerek "Mugayyebât-ı Hamse" şeklinde kullanılmaktadır. Arapça aded yazım kaidelerine göre doğru kullanımın "Mugayyebât-ı Hams" olduğunu düşünüyoruz.

⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin "Gayb" maddesini yazan İlyas Çelebi, bu literatürü şöyle nakletmiştir. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbü'l-Gâyât mine'l-gayb fi tefsîri ba'zî'l-âyât* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1777), Seriyüddin İbnü's-Sâîğ Muhammed b. İbrâhim'in *Risâle fi izâhi ittîlâ 'il-gayb fi kavlihî te'âlâ "felâ yuzhîru 'alâ gaybihî ahâden"* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3634) adlı risâleleriyle Azmîzâde Mustafa Hâletî (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 252), Ganîzâde Mehmed Nâdirî (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 246) ve Muhammed b. İbrâhim el-Mısırî (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 246) Kur'an'ın gayb konusundaki ana terimlerinden biri olan "mefâtihu'l-gayb" tamlaması bu alana ilişkin pek çok esere ad olmuştur. Gazzâlî *er-Risâletü'l-ledünniyye* (Kahire 1328, 1343, 1353); Muhyiddin İbnü'l-Arabî *Şakku'l-ceyb li-miftâhi'l-gayb* (İÜ Ktp., AY, nr. 3672, 4203); Nûreddin İbn Gânim el-Makdisî *el-Fütûhâtü'l-gaybiyye fi'l-esrâri'l-kalbiyye* (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 8054); Abdülganî en-Nablusî *Mefâtihu'l-kulûb fi 'ilmi'l-huzûr ve'l-guyûb* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3607); *el-Lü'lü'ü'l-meknûn fi hükmi'l-ihbâr ammâ seyekûn* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 660) ve *el-Ma'rifetü'l-gaybiyye Şerhu'l-Ayniyyeti'l-ceybiyye* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 645); Saçaklızâde Mehmed *Risâletü'l-gayb* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1184." Gayb konusunda yazılan eserlerden bazılarıdır.

⁸ Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, ed. A. Ali Ural (İstanbul: Şule Yayınları, 1993)

⁹ İlyas Çelebi, *İslâm İnancında Gayp Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1996)

¹⁰ Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından. Sahih-i Buhari'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 1995)

Özgen'in *Gayb Penceresinden Muğayyebât-ı Hamseye Yaklaşım* isimli yüksek lisans tezi,¹¹ Sangar Mohammed Rasool'ün *Lokman Suresinde Beş Gaybiyat* isimli yüksek lisans tezi¹² bu alanda yapılan önemli çalışmalardandır. Kur'an'da gayb konusunu inceleyen makaleler olduğu gibi¹³ sadece Lokmân suresi 34. ayet bağlamında da çok sayıda çalışma mevcuttur.¹⁴ Literatür araştırmaları esnasında Ömer Dinç tarafından Osmanlı tefsir geleneği çerçevesinde Kemalpaşazâde'nin gayb risalesi özelinde yapmış olduğu çalışmasına da ulaşıldı.¹⁵ Dinç bu makalesinde gaybın kavramsal çerçevesi ve yapılan teorik tartışmalara değinmiştir. Daha sonra Kemalpaşazâde'nin *Risâle fi tahkiki'l-gayb* isimli risalesini diğer Osmanlı müfessirlerinin gayb konusundaki görüşleriyle mukayese etmiştir. Dinç'in bu çalışması Osmanlı tefsir çalışmalarına ve Kemalpaşazâde'nin gayb konusundaki görüşlerinin anlaşılmasına olumlu katkılar sunmuştur. Gayb konusunda yapılan bu çalışmalarda konuyla ilgili çok yönlü incelemeler yapılmış, alana önemli katkılar sunulmuştur. Bu çalışma ise Kemalpaşazâde'nin görüşleri doğrultusunda muğayyebât-ı hams konusunu daha da anlaşılır kılmayı hedeflemektedir.

1. Gayb ve Muğayyebât-ı Hamsin Kavramsal Çerçevesi

Etimolojik olarak kök anlamı “her hangi bir şeyin göden gizlenmesi ve örtülü olması” anlamına gelen ب-غ-ي /g-y-b fiilinden mastar olan غيب/gayb kelimesi bu kök anlamıyla irtibatlı değişik manalarda kullanılmıştır. Buna bağlı olarak eşi kaybolan kadına “mugîbe”, kuyunun derinliklerine “gayâbe” ve içerisindeki canlıları gizlediği için sık çalılık ver ağaçlık bölgelere de “gâbe” ismi verilmiştir.¹⁶ Gayb mastarı ve türevlerinin kullanıldığı manaların

¹¹ Emine Özgen'in *Gayb Penceresinden Muğayyebât-ı Hamseye Yaklaşım* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2022)

¹² Sangar Mohammed Rasool'ün *Lokman Suresinde Beş Gaybiyat* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2022)

¹³ Fethi Ahmet Polat, *Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Muğayyebâtı Hams (Beş Bilinmeyen)*, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 1/2 (2004)

¹⁴ Ağbal, “Nüzûl Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Muğayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım”, 168-195.

¹⁵ Ömer Dinç, “Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fi Tahkiki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021), 426-461. <https://doi.org/10.31121/tader.863624>

¹⁶ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun,(Beirut: Daru'l-Cil, 1991), 4/403.

bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Arap dilinde gayb kökünden türetilmiş isimler şu şekilde sıralanabilir: ¹⁷

Gayb: Gizli, saklı, (gözle) görünmeyen şey demektir. Çoğulu *ğuyub* şeklinde gelir. ¹⁸ Şehadetin/duyu organlarıyla idrak edilen şeylerin zıddı olarak (maddi olsun manevi olsun) insan idrakinin dışında kalan şeylere de "gayb" denir. ¹⁹ Araplar, maddi anlamda insanın idrak gücünün ulaşamadığı gizli şeylere "gayb" kelimesini kullanmışlardır. ²⁰ Herhangi bir şeye "gayb" kelimesini kullanmak, o şeyin zat ve mahiyet itibarı ile mevcut olmayışını değil, insanın duyularına ve idrak alanına kapalı olması demektir. ²¹

Gâib: Bilinmeyen, belirsiz, kaybolmuş nesne demektir. *Gıybet*: Birisini arkasından kötü özellikleriyle anma, çekiştirme, bir kimsenin aleyhindeki incitici, küçültücü söz ve davranışları ifade eden ahlâkî bir davranış. ²² *Megîb*: Uzakta olma gizli ve kaybolma yeri ve zamanı demektir. ²³ *Mugîbe*: Kocası yanında bulunmayan kadın demektir. Hadiste "Kocası yanında bulunmayan kadınlarla baş başa kalmak yasak edilirken" bu kelime kullanılmıştır. ²⁴ *Gayyâb*: Ağacın köklerine denir. Şiddetli bir yağmurdan sonra sel gelir, ağacın toprak altındaki köklerini ortaya çıkarır. ²⁵ *Gayban*: Güneş görmeyen bitkilere denir. *Gayâbe*: Dip, çukur, kabir manalarına gelir. Kuyunun dibi, karanlık olan bölgesi demek olup Kur'an- ı Kerim'de "gayâbeti'l-cübb" şeklinde iki defa kullanılmıştır. ²⁶ *Gâbe*: Çukur, sık ağaçlı orman demektir. İsim olarak

¹⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, "Gayb", *Nüzhetü'l- Ayüni'n-Nevâzır* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), s.212.

¹⁸ Serdar Mutçalı, "Ĝ-y-b" *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul, Dağarcık Yayınları1995), s.639-640.

¹⁹ "O, öyle Allah'tır ki O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Gaybı da, şehadeti de bilendir. O, Rahman'dır, Rahîm'dir." (el-Haşr 59/22).

²⁰ Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1991), 1/655

²¹ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1996),20; Polat, *Kur'an Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebati Hams*, 18.

²² Mustafa Çağrıncı, "Gıybet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996),14, 63.

²³ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, ter. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Rihle Yayınları 2017), "Müsafirîn", 13; "Mesacid", 34.

²⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, ter. Molla Mehmedoğlu Osman Zeki (İstanbul: Yunus Emre Yayınları 1982), "Râdâ", 17.

²⁵ Ebu Mansûr Muhammed el-Ezherî, *Tezhîbü'l-lüga*, nşr. Abdulazim Mahmud (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.), 8/214.

²⁶ Feyzül-Furkan: Kur'an- Kerim ve Açıklamalı Meali, çev. Hasan Tahsin Feyizli

kullanımında, gizlilik, belirsizlik, görünmezlik ve hazır bulunmayı gibi manaları ifade etmektedir.

Mastarı, “*gayb, gaybe, gayâb, guyûb ve megîb*” şekillerinde gelen “*غاب /gâbe*” fiili doğrudan ya da harfi cerler ile meful alması durumlarına göre farklı manalar içerir. Bu fiilin ifade ettiği manalardan bir kısmı şunlardır:

Lazım fiil halinde, “*gurub etmek*”, güneşin batması, gözden kayboluşu, mefulünü doğrudan alması durumunda, “*gıybet etmek*” kişinin ardından onun ayıplarını söylemek, “*عن /An*” harf-i ceri ile kullanıldığı zaman, uzaklaşmak gözden kaybolmak, duyuların ötesinde olmak, “*في /Fî*” harf-i cerri ile kullanıldığı zaman, “bir şeyin başka bir şey içinde gizlenmesi” anlamına gelir.²⁷ Fiil olarak kullanımında “gizlilik ve gözden uzak oluş” manası müşterek bir nokta olarak ifade edilmektedir.

Gâbe/*غاب* fiilinin tefil kalıbından türetilmiş ism-i meful olan “*mugayyeb/مُغَيَّبٌ*” kelimesinin çoğulu ve beş sayısını ifade eden “*hams/خمس*” isimlerinin birleşiminden oluşan sıfat tamlaması olarak ifade edilen “*mügayyebât-ı hams/المغيبات الخمس*” beş bilinmeyen anlamını ifade eder.

İstilahta *Gayb*, duyularla idrak edilemeyen ve aklın zorunlu bir şekilde bilemediği alana *gayb* denir.²⁸ Benzer bir anlam, akıl ve duyular vasıtasıyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı demektir.²⁹ Bir başka mana ise, gözle görülürken kaybolan, gözden kaybolan şeye *gayb* denildiği gibi, duyularla kavranamayan, insan bilgisi dışında kalan şeye de *gayb* denilir.³⁰

Ragîb el-İsfehanî, (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *gaybı*, “duyular çerçevesine girmeyen ve akıl ile de bilinmeyen şeyler” tarzında açıklamıştır. ³¹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*'ta *gaybı*, *el-gaybu'l-mutlak* ve *el-gaybu'l-meknûn* şeklinde ikiye ayırmıştır. Mutlak *gayb* ile maksat bizatihi Allah Teâlâ'nın zatıdır. Bunu bilmek ve künhüne varmak hiçbir mahlûk için imkân dairesinde değildir. Gizli /meknûn olan *gayb* ise zâtî bir sır olup ahiret hayatını da kapsayan ve insanlara şu an için gizli olan *gayb*

(İstanbul: Server İletişim, 2007), Yûsuf 12/10, 15.

²⁷ Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, “*Ĝ-y-b*” *Kâmusu'l-Muhit* (Dimeşk: Müessesetü'l-Risale, 1998), s.121; İbnü'l-Manzûr, “*G-y-b*” *Lisanü'l-Arab* (Beyrut, Daru'l-Sader, 1300), 1/654.

²⁸ Tuncay Başoğlu (ed.), *Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2020), 3/121.

²⁹ Bekir Topaloğlu / İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları 2009), s.102.

³⁰ Hasan Akay, *İslami Terimler Sözlüğü* (İstanbul: İşaret Yayınları 2005) s.155.

³¹ Rağîb el-İsfehanî, *Müfredât / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, terc. Abdülbaki Güneş / Mehmet Yolcu (İstanbul, Çıra Yayınları 3. Baskı, 2012), s.767.

âlemdir.³²

Müfessirler gayb kavramını izah sadedinde birbirine yakın açıklamalar yapmışlardır. Zemaşerî'ye (ö. 538/1144) göre gayb, her şeyden haberdar olan Allah'ın ilmi dışında hiçbir ilmin nüfuz edemediği gizli şey demektir.³³ Fahreddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre gayb, duyu organlarının algı yetilerinin uzağında olan şeydir.³⁴ Beydâvî (ö. 685/1286) ise hislerin idrak edemediği, aklın açık ve sarîh olarak gerekli görmediği gizli şey³⁵ olarak tanımlar.

Elmalılı Hamdi Yazır, (ö. 1942) gayb konusundaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: "*Gayb, duyuların idrak edemediği ve aklın kavramadığı hakikattir.*" Bir defa bir insana göre mevcut, göz önünde ve malum olan bir nesne başka bir insana göre meçhul ve gairdir. Gayb mutlak bilinmez ve görünmez demek değildir. Aksine idrak olunabilir demektir. Mesela gelecek, bu gün için bilinmiyor ama yarın bilinip görülebilir. Ahiret ahvali bu gün meçhulümüz ama öldükten sonra bizzat gözlerimizle görülecektir. Allah'ı bu gün için göremiyoruz ama ahirette ru'yetullah haktır ve onu göreceğiz. Bu nevi gaybın bir kısmı intikal sûretiyle de idrak olunabilir. Mesela evimizde otururken kapı çalınır bir ses duyarsınız. Bu ses sizin için mevcut, duyulmuş ve idrak olunmuştur. Bundan bir kapıyı çalanın olduğunu intikal edersiniz o henüz sizin için gairdir."³⁶

Gaybın esası, mevcut olmamak değil; herhangi bir sebeple fark edilir olmaması; özellikle görünür olmamasıdır. Gayb; olmayan değil, insanın gözü önünde sergilenmemiş bulunandır.

Kur'an-ı Kerim'de "gayb ve şehadet" tabirleri birbirinin zıddı olarak sıkça zikredilmektedir. Gayb; metafizik ve fizik âlemle ilişkili olarak iki alanı kapsar. Birincisi, içinde yaşadığımız âlemden tamamen ayrı ve farklı olan, duyu organları ile algılanması mümkün olmayan fizik ötesi âlemdir ki buna

³² es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fudeyle, ts.), 137.

³³ Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an Haka'iki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Eka'îl fi Vücûhi't-Te'vîl*, çeviri: Ahmet Alim / Nedim Yılmaz / Mehmet Erdoğan vd. (İstanbul: TYEKB Yayınları 2018), 1/144.

³⁴ Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebîr / Mefâtihu'l-Gayb*, terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci / Sadık Kılıç / Sadık Doğru (İstanbul: Huzur Yayınları 2002) 1/457.

³⁵ Kadı Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)*, terc. Şadi Eren (İstanbul: Selsebil Yayınları 2011), 1/44.

³⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 1/162-164.

melekût âlemi de denir. Mülk âlemi denilen içinden yaşadığımız âlemden bütünüyle farklı olduğu için kurallar ve işleyişi de farklıdır. İnsanın idraki de sadece mülk âlemindekiler ileri algılayabilecek vasıftadır.

Gaybın ikinci alanı ise, içinde bulunduğumuz ve duyu organları ile algıladığımız mülk âlemi yani fizik âlemdir. Şehadet âlemi de denilen bu âlem, insanın duyu organları ile algıladığı bir alan olsa dahi, zaman ve mekân olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı bu âlemde de algılayamadığımız, hakkında bilgi sahibi olamadığımız şeyler vardır ki bunlar da gaybtır.

Bununla beraber fizik âlemin bir parçası olup zaman ve mekân farklılığı olmasa da duyuların idrak edemeyeceği derecede soyut bir mahiyete sahip olan şeyler vardır. Bunlar duyularla algılanamayan, akıl ile bilinmesi mümkün olmayan, mahiyeti bilinmeyen gizli şeyler/*muğayyebât*tır. İnsan için bir şeyi idrak edememesi o şeyin var olmadığı anlamına gelmez. Nitekim teknoloji ile beraber mikrop ve bakterinin var olduğu ortaya konulmuştur. Yine radyodan gelen sesleri de çıplak kulağımızla duyamıyoruz. Böylelikle varlık ve olayların gerçekliğini insan algılaması ile kısıtlamak doğru değildir. Yani gayb, bizim idrak ve duyularımızın sınırlı olması yönünden gaybtır. Allah için gayb diye bir şey söz konusu değildir.

Kur'an-ı Kerim'de de gaybı bilme yetkinliğinin Allah'a ait olduğu açıkça vurgulanır. Bununla beraber Allah Teâlâ, mutlak gayba ait hususların bir kısmını vahiy ve peygamberleri aracılığı ile bildirir. İnsan da peygamberler vasıtası ile gayb hakkında bilgi sahibi olur ve peygamberin haber verdikleri ile iman ederler.³⁷

Bu noktada Mâturîdî'nin (ö. 333/944) görüşlerini belirtmek yerinde olacaktır. O, her şey zıddıyla anlaşılır düsturundan hareketle "gayb" kavramını "şehadet" kavramıyla beraber ele almış, gaybı insanın bilgi elde etme yollarından olan salim duyuların idrak etmekte aciz kaldığı şeyler, şehadeti ise salim duyuların idrak alanına giren alem olarak tanımlamıştır.³⁸ Mâturîdî, bu hususa Allah'ın ilmi penceresinden bakmaktadır. O, Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını dolayısıyla mutlak gayb olarak kabul ettiği varlıkların mahiyeti konusunda "*Allah, seçtiği peygamberleri dışında kimseyi gayba muttali kılmaz*"³⁹ ayetini delil kabul ederek onu peygamberler dışında

³⁷ Başoğlu, Temel İslam Ansiklopedisi, 3/121-123.

³⁸ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, tah. Mecdi Basellum (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2005), 8/690.

³⁹ el-Cin 72/26-27. "Eğer gaybı bilseydim kendim için çok iyilik yapardım ve bana kötülük isabet etmezdi."

kimsenin bilemeyeceğini söyler.

Fahredden Râzî ise gaybı ilahi kudret açısından ele alır. O, “*Gaybı Allah’tan başka kimse bilmez.*”⁴⁰ ayetini delil göstererek ilahi kudrete vurgu yapıldığını belirtir. Allah Teâlâ’nın tufan esnasında bir kum zerreciğinin doğudan batıya kaç kez gidip geldiğini ve bu zerreciğin ne kadar süre bir yerde durduğunu bilir. Ona göre bu meselede asıl vurgu ilahi kudrete yapılmaktadır.⁴¹

2. Kur’an İfadelerinde Gaybın Bilinmesi Konusu

Kur’an’da gayb kelimesi türevleri ile beraber altmış yerde geçmektedir. Sadece bir yerde “gyibet etmeyi yasaklayan” fiil olarak “لايغتب /lâ yagteb” şeklinde gelirken, diğer kullanımlarda isim ve sıfat olarak geçmektedir.⁴² Gayb lafız, içinde yer aldığı ayetin siyak ve sibakına göre farklı anlamlar içerse de bunları geçmiş zamanda meydana gelmiş olayların haberleriyle ilgili gayb bilgileri,⁴³ içinde yaşadığımız şimdiki zamanda ulaşılması mümkün olmayan gayb bilgileri⁴⁴ ve gelecek zamana ait gayb bilgileri⁴⁵ olarak değerlendirilmesi mümkündür.⁴⁶

Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Cevzî (ö. 597/1201) gaybın Kur’an’da ifade ettiği manaların on bir çeşit olduğunu zikretmiştir. Bu taksim dikkate alınarak şu şekilde bir sıralama yapılabilir: a) Şehâdetin (duyular âleminin) mukabilidir. b) Herhangi bir kayıt olmaksızın Allah Teâlâ’nın “âlimü’l-gayb” ve “âllamu’l-gûyûb” şeklinde ilim sıfatı ile nitelendirilmesidir. c) Tekvîr sûresinde⁴⁷ vahiy anlamında kullanılmıştır. d) A’râf sûresinde kader,

⁴⁰ en-Neml 27/65.

⁴¹ Selim Gülverdi, “Mâtürîdî’nin Gayb Meselesine Bakış”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 3/2 (2019), 115.

⁴² Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001), 617-618.

⁴³ Hûd 11/49.

⁴⁴ el-Bakara 2/204-205.

⁴⁵ er-Rûm 30/2-3.

⁴⁶ Ethem Levent, “Kur’an-ı Kerim’de Gayb Bilgisi -I”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/1 (1974), 17-18; Said Hatiboğlu, “Kur’an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber’in Gayba Muttali Olması Meselesi”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-V (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I) Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 25.

⁴⁷ Et-Tekvîr 81/24-26. “O (peygamber), ‘gayb’ konusunda (vahyedilen şeyler ve bilgiler hususunda) suçlu ve suçlanacak durumda da değildir (gerekeni, emredildiği şekilde ve ölçüde yerine getirir, şahsî tasarrufta bulunma yoluna gitmez, çünkü her hususta emindir).”

kader havadisleri anlamında kullanılmıştır.⁴⁸ e) Kehf sûresinde zann anlamında kullanılmıştır.⁴⁹ f) En'âm sûresinde yağmur, rahmet, gökyüzü anlamında kullanılmıştır.⁵⁰ g) Müfessirlerin birçoğuna göre gayb kelimesi Kur'an-ı Kerim'de Levh-i Mahfuz karşılığında kullanılmıştır.⁵¹ Başta Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Sülemi (ö. 412/1021) olmak üzere birçok müfessir Bakara sûresinin 3. ayetinde geçen gayb kelimesinin Allah, melek, Kur'an, ahiret ve ahvali gibi iman konuları manasına geldiğini kabul etmişlerdir.⁵² h) Sebe' sûresinde Süleyman'ın (a.s) ölümünü haber verme anlamında kullanılmıştır.⁵³ i) Gaybet hali, yani bir yerde bulunmama, gizlilik, görünmeme anlamında kullanılmıştır.⁵⁴ j) "Azaba duçar olma vakti ve kıyamet günü" manalarına kullanılmıştır.⁵⁵

Kur'an-ı Kerim'de geçtiği ayetler bağlamında gayb kısaca, şahadet âleminin aksi olarak, daha çok duyu idrakinin ötesinde bulunup gözlerin göremediği ve rasyonel bilgilerle bilinemeyen, bilgisi Allah'a ait olan ve vahiy yoluyla peygamberlerine açıkladığı alan demektir.

Gaybı bileme ve ona muttali olma konusu geçmişten günümüze sürekli tartışılmıştır. Gaybla ilgili tartışmaların merkezinde onun bilinip bilinmemesi, bilinecekse kimler tarafından bilinebileceği konusu yer almaktadır. Gaybı bilmenin imkanı ve bu imkanın derecesinin ne olduğu

⁴⁸ el-A'râf 7/188. "Eğer gaybı bilseydim kendim için çok iyilik yapardım ve bana kötülük isabet etmezdi."

⁴⁹ el-Kehf 18/22 "(Sonra gelenler) bilmedikleri konuda karanlığa taş atar gibi tahminler yürüterek, "Onlar üç kişidir; dördüncüleri de köpekleridir" diyecekler; "Beş kişidir, altıncıları köpekleridir" diyecekler. "Onlar yedi kişidir, sekizincisi köpekleridir" diyecekler. De ki: "Onların sayısını Rabbim daha iyi bilir. Onlar hakkında bilgisi olan çok azdır. Artık onlar hakkında gerçeği açıklama dışında tartışmaya girme ve kimseden de onlarla ilgili bilgi isteme!"

⁵⁰ el-En'âm 6/59. "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır."

⁵¹ el-Kalem 68/47. "Yoksa 'gayb' (Levh-i Mahfuz), kendi yanlarında da onlar mı yazıyorlar?"

⁵² El-Bakara 2/3. "(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar."

⁵³ Es-Sebe' 35/14. "Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimizde, öldüğünü ancak asâsını kemiren ağaç kurdu sayesinde anlamışlardı. Süleyman'ın cesedi yere yıkılınca ortaya çıktı ki, eğer cinler gaybı bilmiş olsalardı o aşağılayıcı eziyete katlanıp durmazlardı."

⁵⁴ Yûsuf 12/52. "(Yûsuf) 'Benim böyle yapmam Aziz'in; yokluğunda benim kendisine hainlik etmediğimi ve Allah'ın, hainlerin tuzaklarını başarıya ulaştırmayacağını bilmesi içindi.' dedi."

⁵⁵ Ebü'l-Ferac Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1987), 1/25.

noktasında bazı görüş ve düşünceler ileri sürülmüş, bu mesele farklı ilmî disiplinlere uzunca tartışılmıştır.⁵⁶

Gaybı bilme hakkında Kur'an-ı Kerim'in çeşitli pasajlarında vurguladığı noktaları şöyle ele alabiliriz: Allah'a zahir olup O'nun bildiği lakin peygamberlerin, mahlûkatın, beşerin ve kulların bilemeyip onlara gayb olan durum ayetlerde *"Gaybı Allah'tan başkası bilmez. Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır."*⁵⁷ *"De ki: 'Allah'tan başka göklerde olsun yerde olsun hiç kimse gaybı bilemez."*⁵⁸ *"Gaybı bilmek Allah'a mahsustur."*⁵⁹ buyrulur. Ayetler gaybın Allah'tan başka hiç kimse tarafından bilinemeyeceğini açıkça ortaya koyar. Mâturîdî, "Bilemez" ifadesini şöyle yorumlar: "Bilemez" ifadesi ile onların göklerde ve yerde olanlardan taptıkları gaybı bilemezler; onu ancak Allah bilir. Çünkü onların bir kısmı gök ehline tapmaktaydı ki onlar meleklerdir. Bazıları ise yerde olanlara tapmaktaydılar. Allah'ın dışında olarak yerde ve göklerde olanlardan taptıklarınız gaybı bilemez, gaybı ancak Allah bilir. Buradaki ayet bağlamında Mâturîdî, gaybı iki şekilde izah eder: Birincisi; bazılarının gizli kalandır ki Allah Teâlâ onu bilir. İkincisi de gaybı ancak Allah bilir. Yani şimdiye kadar olan ve bundan sonra da olacak olan her ne varsa onları Allah'tan başka kimse bilemez. Eğer biliyorlarsa da o bildikleri şeyleri Allah'tan öğrenerek bilmişlerdir.⁶⁰

Bununla beraber Allah Teâlâ ayetlerde kendisinden başkasının gaybı bilemeyeceği fikrine bir istisna getirir ve peygamberlerine zahir olan yani peygamberlerine gaybı bildirdiğini ayetlerde beyan eder: *"Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah peygamberlerinden dilediğini bunun için seçer. Artık Allah'a ve peygamberlerine iman edin."*⁶¹ *"Gaybı bilen O'dur. O, gizli olanı, seçtiği peygamber dışında kimseye açıklamaz."*⁶²

Taberî, (ö. 310/923) ayeti şöyle izah eder: *Allah inananları, diğer kullarının kalbindekine vakıf kılacak değildir ki inananları münafik ve kâfirlere ayırt edebilesiniz.* Nitekim Uhut Savaşı'nda düşmana karşı savaşma yoluyla onları birbirinden ayırmıştır. Allah o savaş/sıkıntı/zorluk gününde inananları,

⁵⁶ Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, 34-81.

⁵⁷ el-En'âm 6/59.

⁵⁸ en-Neml 27/65.

⁵⁹ Yûnus 10/20.

⁶⁰ Ebu Mansur Mâturîdî, *Te'vilatü'l- Kur'an Tercümesi I-XVII*. çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 10/469.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/179.

⁶² el-Cin 72/26-27.

münafık ve kâfirlerden ayırt etmiştir. Ancak Allah Peygamberinden dilediğini seçip vahiy yoluyla kullarının kalbinde bulunan şeylere vakıf kılar.⁶³

Burada iki ayetteki “rasûl” kelimesinden kimlerin kastedildiği konusu üzerinde durulması gereken bir meseledir. Burada “rasûl” kelimesi ile Allah'ın insanlara mesajını ulaştırmak için seçtiği peygamberler mi yoksa peygamberler dışında diğer insanlarda bu kelimenin kapsamına girer mi? Bu iki ayetten yola çıkarak “rasûl”, Allah tarafından vahiy yoluyla mesaj alan ve Allah'ın risaletini olduğu gibi bildiren peygamberler' olduğu anlaşılmaktadır.

Bu noktada Elmalılı şöyle bir yorum getirir: “Allah, bütün varlıklara göre mutlak gayb olan ve bâtın isminin ortaya çıktığı yer olan kendi ilmini kimseye açmaz. Yani Allah için ne insan ne cin ne melek ne başka bir şey mutlak gaybı bilemez.

Allah Teâlâ henüz meydana getirmemiş olduğu gaybını kimseye açmaz. Ancak elçileri arasından dileyip seçtiği peygamberlerine gaybından bazı şeyleri gösterir. Bunlar onun ya peygamberliğin başlangıcı ve delilleri olan mucizeleri yahut da dini yükümlülükler, hükümler ve yaptırımlar gibi esas ve maksatları ile ilgili bilgiler olur.

Zemahşerî, de ayette geçen “rasûl” kelimesini “razı olduğu kimse” şeklinde açıklamaktadır. Yani Allah, gaybını kendisinden *razı olduğu herkese değil, sadece razı olup özel olarak nübüvvet için seçtiği kişiye* bildirir. Bu ifadeye göre müfessir, kerametın iptalının söz konusu olacağına dikkat çeker. Çünkü keramet izafe edilen kimse, kendisinden razı olunan birisi bile olsa, elçi değildir. Oysa Allah gaybı kendilerine bildirmeyi, razı olunanlar arasından elçilere özgü kılmıştır.⁶⁴ Böylelikle herkesin bilemeyip bazı kişilerin bildiği yahut da bilebileceği bir gayb bilgisi, bazen isabetli haberler verseler dahi Kur'an'ın aksine delalet ettiğini söylemektir ki bu Kur'an'ın ruhunu yaralayan hatta Allah'ın kendi ayetleri ile çelişkili olduğu izlenimini verir ki bu kesinlikle doğru değildir.⁶⁵

3. Kemalpaşazâde'nin Muğayyebât-ı Hams Yorumu

Osmanlı ilmiye teşkilatında Şeyhülislamlık gibi mühim bir vazifeyi ihraz eden, yaşadığı dönemde Osmanlı ilmî düşüncesine yön veren, yazdığı eserlerle kendisinden sonraki dönemlerde görüşleri üzerinde sürekli

⁶³ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân / Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin / Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınları 1996), 2/410.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/978.

⁶⁵ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr / Mefâtihu'l-Gayb*, terc: Suat Yıldırım / Lütfullah Cebeci / Sadık Kılıç vd. (Ankara: Akçağ Yayınları 1995), 22/202.

tartışılan Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), fıkıh, edebiyat ve felsefede yetkin bir şahsiyet olduğu kadar tefsirde de kendisini ispat etmiş bir müfessirdir. İkmaline muvaffak olamadığı tefsirinin⁶⁶ yanı sıra bazı surelere ve bazı özel konulara ait risaleleriyle de dikkatleri üzerine çekmiştir.⁶⁷ Onun farklı konularda kaleme aldığı risalelerin sayısı dört yüze yaklaşmıştır.⁶⁸

Kemalpaşazâde, geçmişte ve yaşadığı dönemde ulema arasında tartışılan konuları bütün yönleriyle ele alarak aklî ve naklî deliller çerçevesinde çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.⁶⁹ Osmanlı tefsir geleneği daha çok Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i ekseninde yürütüldüğü için Kemalpaşazâde, eserlerinde bu iki müfessire zaman zaman eleştiriler yöneltse de tefsire dair eserlerinde bu iki tefsirin izdüşümlerini görmek mümkündür.⁷⁰ Onun özel konuları ele aldığı risalelerinden birisi de *Risâle fî tahkîki'l-gayb* ismini verdiği risalesidir. Bu risalesinde gayb konusunu geniş bir şekilde ele alan Kemalpaşazâde, ilgili ayetleri merkeze yerleştirerek konuyu nüzul ortamının gayb konusundaki anlayışını ve tarihsel süreci gözeterik çözümlenmeye çalışmıştır.

3.1. Kemalpaşazâde'in Gayb Tanımı

Kemalpaşazâde, söz konusu risalesine Neml suresi 27/65. ayetini izah ederek başladıktan sonra gayb kavramının tanımını yapmıştır. Onun gayb tanımını şöyledir:

الغَيْبُ : هو ما لم يقم عليه دليلٌ، ولم يُنصَبْ له أمارَةٌ، ولم يتعلَّقْ به علمٌ مخلوقٍ.

Gayb: Üzerinde hiçbir delilin/kanıtın kaim olmadığı, kendisinde hiçbir emarenin/belirti ve ipucunun açığa çıkarılmadığı ve hiçbir yaratılmışın (insan, melek, cin) bilgisinin taalluk etmediği/ilişemediği bilgi alanıdır.⁷¹ Kemalpaşazâde, bu tanımın sonundaki *علمٌ مخلوقٍ* "hiçbir yaratılmışın

⁶⁶ İbn Kemâl Pâşâ, *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Mahir Edip Habbuş (İstanbul: el-Mektebetü'l-İrşâd, 2018).

⁶⁷ İbn Kemâl Pâşâ, *Mecmûu' resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Mahir Edip Habbuş vd. (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018).

⁶⁸ Halis Demir-Kemal Çatılı, "İbn Kemal Üzerine Yapılmış İlmi Çalışmalar", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2019), 151.

⁶⁹ Servet Demirbaş, "Kemalpaşazâde Şemseddîn Ahmed'in Tefsirinde Dilbilimsel Yaklaşımları-Fâtîha Sûresi Örneği-" *Kemalpaşazâde Felsefe- Din- Edebiyat Araştırmaları II*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Fecr Yayınları, 2022) 332.

⁷⁰ Servet Demirbaş, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Konulu Tefsir - el-Midhatü'l-kübrâ Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 26.

⁷¹ Kemalpaşazâde, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb". *Mecmûu' resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş vd. (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 8 Cilt. 2018) 1/254.

bilgisinin taalluk etmediği/ilişemediği" kısmının Hâfızüddîn en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl* isimli tefsirinde yer aldığını söylemiştir.

Kemalpaşazâde'nin bu tanımından, ulemanın "el-gaybu'l-mutlak" diye isim verdikleri, Allah Teâlâ'dan başka hiçbir varlığın idrak alanına girmeyen gayb olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü "gayb" dendiği zaman akla gelen mutlak gaybtır. Mutlak olarak söylenen şeylerin kelimelerinde anlaşılmaları genel bir kaide olmasından dolayı, o da gayb tanımını en kelimeler derecesinde sadece Allah Teâlâ'nın ilim dahilinde olan kimsenin ulaşamadığı, hiçbir belirti ve ipucunun olmadığı ve hiçbir kanıtın bulunmadığı bilgi alanı olarak ifade etmiştir.

Kemalpaşazâde, yaptığı tanımın daha anlaşılır olmasını sağlamak için Kurtubî'nin (ö. 671/1273) tefsirinden bir nakilde bulunmuştur. "Rivayet olundu ki Haccâc'ın yanına bir müneccim gelmiş, Haccâc, yapmış olduğu iş sebebiyle onu tutuklamıştı. Sonra onu sınamak için eline sayısını sadece kendisinin bildiği taşları almış ve müneccime hitaben "Şu an elimde kaç taş var?" demiş. Bunun üzerine müneccim, kendince hesap yapıp, "şu kadar taş var" diyerek Haccâc'ın elinde bulunan taş sayısını bilmişti. Bunun üzerine Haccâc, bu sefer saymadan eline taşlar alıp "elimde kaç adet taş var?" diye soruyu tekrar etmişti. Müneccim, hesabını yapmış ancak bu soruya doğru cevap verememişti. Bir kez daha hesap etmiş yine yanılmıştı. Sonra müneccim şöyle demişti: "Ey emir, sanırım sen de elinde kaç taş olduğunu bilmiyorsun." Haccâc, "bilmiyorum" diye cevap verince müneccim, "O zaman ben bunu bilemem" demişti. Haccâc "aradaki fark nedir neden bilmedin?" diye sorunca müneccim, "İlk seferde taşları sayınca bunlar gaybın sınırları dışına çıktı. Sonrakinde ise saymamıştın. Bu sebeple bunların bilgisi gayb alanına girmektedir." diye cevap vermiş ve Neml suresi 27/65. ayeti "Göklerde ve yerde gaybı Allah'tan başka kimse bilmez." okumuştur.⁷²

Kemalpaşazâde, Gayb risalesine *قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ* "De ki: "Allah'tan başka göklerde olsun yerde olsun hiç kimse gaybı bilemez." Onlar ne zaman diriltileceklerini de bilmezler."⁷³ ayetinin tefsiriyle başlamıştır. Ayetteki istisna konusunu dilbilim ve belâgat kuralları çerçevesinde değerlendirirken "Allah Teâlâ, yerde ve göklerdeki

⁷² İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 1/255. Ayrıca bakınız. el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 16/197.

⁷³ en-Neml 27/65.

mahlûklardan olmadığı halde nasıl oluyor da kendi zatını bunlardan istisna ediyor?" sorusunu cevaplarken ayetin mübalağa kastıyla *tekîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm* yani yergiye benzeyen medih kabilinden olduğunu söylemiştir. Yani Allah Teâla gaybı bilmeyi kendi zatının dışındaki varlıklardan nefyetmek için istisna etmiştir. Ayetteki istisna türü hakkında ihtilaflar olduğunu dile getiren Kemalpaşazâde'ye göre istisna muttasıl suretinde munkatı' olup muhale yani imkansıza bağlanmıştır. Munkatı' müstesnanın maksadı, parçayı bütünün hükmünden çıkarmak olmayıp, ilk cümle sebebiyle zihinlerde oluşabilecek yanlış anlaşılımları engellemektir.⁷⁴ Bununla maksat, gaybın yalnızca Allah'a mahsus olduğu, yerde ve göklerdeki diğer varlıkların bunun bilgisine sahip olamayacağı ve bu ihtimale götürebilecek bir yolun onlara kapalı olduğunu mübalağalı bir şekilde ifade etmesidir.⁷⁵

Kemalpaşazâde, Neml suresi 27/65. ayet bağlamında gaybın bilinmesinin sadece Allah'a mahsus olma meselesini açıklarken Allah'ın gayb alanına giren bazı bilgileri peygamberlerinden dilediğine de bildirmesi konusunu ele almıştır. Bu hususta Cin suresi 72/26-27. ayetlere yer vermiştir.

عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْأَلُكُم مِّن بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِمَّنْ خَلْفَهُ رِصْدًا

"Gaybı O bilir, gizlisini kimseye açmaz; Ancak elçi olarak seçtiği başka. Allah, bu elçilerin her türlü durumlarını ilmiyle kuşattığı ve her şeyin sayısını belirlediği halde, rablerinin mesajlarını tebliğ ettiklerini ortaya çıkarmak için onların önlerinden ve arkalarından gözcüler gönderir."⁷⁶

Kemalpaşazâde, bu ayetlerdeki istisnanın muttasıl olmasından hareketle Allah Teâlâ'nın gaybını kendi zatından başkalarına bildirmesinin caiz olduğuna dair görüş ileri sürmenin yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü ayetlerdeki istisna munkatı' olduğundan böyle bir cevaz anlaşılabilir. Bu hususta kendi görüşünü kuvvetlendirmek için de Âl-i İmrân 3/179. Ayeti delil olarak getirmiştir. "وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ" *Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah peygamberlerinden dilediğini seçer.*⁷⁷ Bu ayette olduğu gibi yukarıda geçen ayetlerdeki müstesna munkatı' dır.

⁷⁴ Servet Demirbaş, "Kur'an-ı Kerim'de Müstesnâ Munkatı' Üslûbu ve Meâllere Yansıması", *Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal*, Haziran / June 2021, 16: 451-482

⁷⁵ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 1/255.

⁷⁶ el-Cin 72/26-27.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/179.

Kemalpaşazâde, Cin suresi 72/26-27. ayetlere zikredilen gayb ile Lokmân suresi 31/34. ayette geçen “*mugayyebat-ı hams*” kastedilirse bunun bilinebilmesinde herhangi bir problemin olmadığını yani Allah Teâlâ'nın bu tür gaybın ilmini bazı kullarına bildirmesinin imkân dâhilinde olduğunu söylemiştir. Ancak ayetlerde geçen gayb ile maksat mutlak gayb olursa bunu Ancak Allah Teâlâ'nın ilminde olduğunu başka mahlûkların ilminin bu alana müdahil olamayacağını bildirmiştir. Çünkü mutlak ilim, bir şeyi bütün yönleriyle en ince ayrıntılarına kadar müşahede yoluyla bilmesidir. Eğer bir şey tahmin, hesap ve benzeri kanıtlamalar yoluyla biliniyorsa o şey gayb olmaktan çıkmıştır.⁷⁸

3.2. Kemalpaşazâde'nin Lokman Suresi 31/34. Ayetteki “Muğayyebat-ı Hams” Konusuna Yaklaşımı

Kemalpaşazâde, *Risâle fi Tahkîki'l-gayb* isimli risalesinde gayb konusuna dair genel bir giriş yaptıktan sonra esas tartışma konusu olan “Muğayyebat-ı Hams” meselesinin yer aldığı Lokman suresi 31/34. ayeti sebab-i nüzul, tarihsel bağlam, Hz. Peygamber'in hadisleri, müfessirlerin konuyla ilgili görüşleri ve kendi özgün düşünceleri çerçevesinde incelemiştir.

Lokmân Sûresi 34. âyet şöyledir:

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْضِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır. O yağmuru yağdırır. Rahimlerdekini bilir. Hiçbir kimse yarın ne elde edeceğini bilemez. Hiçbir kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.”⁷⁹

Kemalpaşazâde, bu ayette ifade edilen konuları cümle cümle tefsir etme yöntemini benimsemiştir. İslam literatüründe “Muğayyebat-ı Hams” kavramıyla kastedilenin bu ayette ifade edilen hususlar olduğunu söylemiştir.

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ “Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır.”

Kıyametin bilgisi, Allah Teâlâ katındadır. Onun tarafından korunmuştur. Ondan başkası bu bilgi alanına ulaşamaz. Çünkü bir şeyin bilgisinin Allah katında olması onun korunmasının kemalini gerektirir.

وَيُنزِلُ الْغَيْثَ “Yağmuru yağdırmanın bilgisi onun katındadır.” Allah Teâlâ, mahlûkatın maslahatına uygun olarak tedricî bir şekilde faydalı yağmuru belirli vakitlerde yeryüzüne indirir.

⁷⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “*Risâle fi Tahkîki'l-gayb*”, 1/256.

⁷⁹ Lokmân 31/34.

Bunun bilgisi Allah'a aittir. Kemalpaşazâde, yağmurun yağdırılması bilgisinin Allah'a mahsus olma hususunun ayetten açık bir şekilde anlaşılmadığını söyledikten sonra kendisi şöyle bir dilbilimsel yorum getirmiştir: وَأَنْ يُنَزَّلَ الْغَيْثَ وَيُنَزَّلَ الْغَيْثَ cümlesinin takdiri وَأَنْ يُنَزَّلَ الْغَيْثَ (السَّاعَةَ) üzerine atıf edilmiştir. Bu durumda ayetin ilgili bölümünün takdiri عنده علم الساعة وعلم إنزال الغيث yani kıyametin ve yağmurun indirilme ilmi Allah katındadır.⁸⁰

وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ “Rahimlerde olanların bilgisi Onun katındadır.” Rahimlerde olan kız mı erkek mi, canlı mı ölü mü, eksik mi tam mı olduğu bilgisi Allah katındadır.

Kemalpaşazâde, ayetin bu cümlesinde de bir önceki cümlede yaptığı dilbilimsel yoruma yer vermiştir. Cümlelerin takdiri وَأَنْ يُعْلَمَ مَا فِي الْأَرْحَامِ şeklinde olup birinci cümledeki (عِلْمُ السَّاعَةِ) terkibi üzerine atıf edilmiştir. Bu durumda ayetin ilgili bölümünün takdiri عنده علم ما في الأرحام yani rahimlerde olanın ilmi Allah katındadır.⁸¹

وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا “Hiçbir kimse yarın ne elde edeceğini bilemez.” Hiçbir kimse yarın yapacağı işlerin sonucunun hayır mı, şer mi olduğunu bilemez. Kişi, çok kere yapacağı işin hayır olmasına azmeder de yaptığı şer olur. Bazen de bunun aksi olur.⁸²

Ayetteki bu ifade kişinin nerede öleceğine dair ilmin sadece Allah Teâlâ'ya mahsus olduğu konusunda kinayedir. Bu ilmin sadece Allah'a mahsus olması diğer mahlûkların bu ilme ulaşamayacaklarını gerekli kılar.⁸³

وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ “Hiçbir kimse nerede öleceğini bilemez.” Çok kere insan bir yere yerleşir orada ikamete niyet eder, “ben buradan ayrılmayacağım” der. Sonra onu kader bulunduğu yerden alıp bir yere atar da hiç aklına gelmediği yerde ölür.⁸⁴

Ayetteki son iki hususun kinaye sanatı içerdiğini belirten Kemalpaşazâde, ayette lazımın zikredilmesiyle melzumun kastedilerek bu iki hususun bilgisinin de kinaye yoluyla Allah'a mahsus kılındığına vurgu yapmıştır.

Kemalpaşazâde, ayeti bu şekilde açıkladıktan sonra ayette yer alan iki fiil üzerinde duruyor. Bu fiiller (ilim/ علم) ve (dirayet/دراية) Allah Teâlâ, ilmi yani

⁸⁰ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fi Tahkîki'l-gayb”, 1/259.

⁸¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fi Tahkîki'l-gayb”, 1/259.

⁸² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fi Tahkîki'l-gayb”, 1/257.

⁸³ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fi Tahkîki'l-gayb”, 1/260.

⁸⁴ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fi Tahkîki'l-gayb”, 1/257.

bir şeyi bütün yönleriyle kuşatıcı bir surette bilmek anlamına gelen (علم)ilimi kendi zatına isnat ederken, kendisinde tahayyül ve çıkış yolu ve çare aramak anlamlarını da barındıran (دراية) dirayeti de insana inşat etmiştir. Buna göre mana şöyle olur: insan bütün tahayyülünü ve çıkış yollarını düşünerek yapacağı işlerin sonucunun nasıl olacağını hesaplasa da yine de bunların ilmine tam olarak ulaşamaz.⁸⁵

Kemalpaşazâde, ilim ile zan arasındaki farka değinerek zanna dayalı bulguların gayb bilgisi olamayacağını söylemiş ve sözünü insanları ve olayları etkilemek için astroloji ve yıldız falcılığını meslek edinen ya da ilm-i nücûm, ilm-i ahkâm-ı nücûm ve takvim yapma gibi hususlarda uzman olan müneccimlere getirmiştir. Müneccimlerin yaşadıkları dönemin astronomi ve meteoroloji bilgilerinden yararlanarak yağmurun ne zaman ve ne kadar yağacağına dair verdikleri haberler ve bazı bulgulardan hareketle kişinin ölümüne dair verdikleri haberler kıyas, gözlem ve deneylere dayalı tecrübî haberler olduğu için gayb bilgisi sayılmazlar. Herhangi bir delil ya da karineyle elde edilen ilim gayb bilgisi değildir. Bu tür haberler zandır. Zan ise asla ilim olamaz.⁸⁶

120

3.3. Kemalpaşazâde'nin En'âm suresi 6/59. Ayetinde Geçen "Mefâtühu'l-gayb" Kavramını "Muğayyebat-ı Hams" ile İrtibatlandırması

Kemalpaşazâde, gayb konusunda üzerinde en çok yorum ve tartışma yapılan En'âm suresi 6/59. ayette zikri geçen "Mefâtühu'l-gayb" kavramının Lokman Suresi 31/34. ayette ifade edilen "Muğayyebat-ı Hams" kavramına içeriğiyle mutabık olup olmaması konusunu ele almıştır. Bu hususun anlaşılmasını En'âm suresi 6/59. ayetin anlaşılmasına bağlı kılmıştır. Söz konusu ayet şudur: *وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ* "Gaybın anahtarları O'nun katındadır. Onları ancak O bilir."⁸⁷

Kemalpaşazâde, öncelikli olarak ayetteki *مَفَاتِحُ الْغَيْبِ/mefâtihu'l-gayb* kavramının dilbilimsel tahlilleri üzerinde durmuştur. Müfessirler, *مَفَاتِحُ/mefâtiḥ* lafzının bilgilerin saklandığı mekan manasına olan *مَفْتَحُ/meftah* kelimesinin çoğulu ve anahtar manasına *مِفْتَاحُ/miftah* kelimesinin çoğulu olmasına cevaz vermişlerdir. Zemahşerî'nin yer verdiği *مَفَاتِحُ الْغَيْبِ/mefâtiḥu'l-gayb* şaz kıraatine ve İbn Ömer'in (r.a) rivayet ettiği *مَفَاتِحُ الْغَيْبِ خَمْسَةٌ* "gaybın anahtarları beştir." Hadisinin delaletleriyle ikinci ihtimal yani En'âm suresi

⁸⁵ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fi Tahkîki'l-gayb", 1/257.

⁸⁶ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fi Tahkîki'l-gayb", 1/258.

⁸⁷ el-En'âm 6/59.

6/59. ayetteki kavramın “gaybın anahtarları” anlamında olmasını belirleyici kılmaktadır. Mefâtihu'l-gayb'ın manası, kendisiyle gayba istidlal olunan şeyler demektir. Zeccâc, (ö. 311/923) bu ayetin manasını “*Gayb ilmine ulaşmak Allah katındadır.*” şeklinde açıklamıştır.

Bütün bu açıklamaların sonucunda İbn Ömer'in rivayet ettiği hadisin manası “anahtarları Allah katında olan gayb beştir.” Yani sadece Allah'ın bildiği gaybın anahtarları beştir. Yoksa “mutlak olarak gaybın anahtarları beştir” demek değildir.⁸⁸

Mugabbeyât konusunun daha iyi anlaşılması için Lokman suresindeki ilgili ayetin sebab-i nüzulüne⁸⁹ de değinen Kemalpaşazâde, Buhârî'nin İbn Ömer'den rivayet ettiği hadisede de yer vererek ayette ifade edilen hususlarla Hz. Peygamber'in hadisinde söylediklerinin anlamca mutabık olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Kemalpaşazâde, Kurtubî'den naklen tıp alanında uzman kişilerin tecrübelerine dayanarak ana rahmindeki çocuğun cinsiyetini bilmelerinin, astronomi ve matematik ve gök bilimlerine dayanarak ay ve güneş tutulmasını önceden haber vermenin mümkün olduğunu söylemiştir. Bu bilgi tecrübe ve bazı dış kanıtlara dayandığı için gayb bilgisi alanına girmez. Bu tecrübeler zorunlu bilgi olmadığından bu tür haberleri verenlerin küfrüne hüküm verilemeyeceğini bildirmiştir. Dolayısıyla tecrübenin yanılma ihtimali olması sebebiyle bu yolla elde edilen bilgi ayetin mefhumuna muhalif görülmemektedir.

3.4. Gayb Bilgisinin Korunması

Kemalpaşazâde, Kur'an-ı Kerim'in nüzul döneminde gayb bilgisi

⁸⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “*Risâle fi Tahkîki'l-gayb*”, 1/260-261.

⁸⁹ Rivayetlere göre badiye ehlinde den Vâris b. Amr Hz. Peygamber'e gelerek: “Beldemizde kıtlık var, yağmur ne zaman yağacak? Eşimin yanından hamile olduğu halde ayrıldım, o ne doğuracak? Nerede doğduğumu biliyorum fakat nerede öleceğim? Bugün ne çalıştığımı/kazandığımı biliyorum, yarın ne kazanacağım? Kıyamet ne zaman olacaktır?” diye sorular sorar. Bu sorular üzerine Lokman suresi 34. ayet nazil olur. Sonra Hz. Peygamber ‘Kıyameti soran nerededir?’ der. Vâris b. Amr ‘buradayım’ deyince kendisine bu ayeti okur.”

⁹⁰ Abdullah b. Ömer'den nakledildi ki Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Gaybın anahtarları beştir ve bunları Allah'tan başkası bilemez: Yarın ne olacağını Allah'tan başkası bilemez. Rahimlerin ne eksilttiğini Allah'tan başkası bilemez. Yağmurun ne zaman yağacağını Allah'tan başkası bilemez. Hiçbir can nerede öleceğini bilemez. Kıyametin ne zaman kopacağını Allah'tan başkası bilemez.” Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998), “Tefsir, 31.

konusunda kendilerine çokça müracaat edilen *arrâf, kâhin ve müneccim* gibi isimlerle anılan kimselerden alınan bilgilerin gayb bilgisi olup olmadığına da temas etmiştir. Cahiliye toplumunda kehanetin önemli bir yeri olduğundan insanlar özellikle gelecekle ilgili gayb bilgilerine ulaşmak için kâhinlere başvurur, onlardan öğrendikleriyle hayatlarını düzenlerdi. Kâhinler, elde ettikleri bilgileri cin ve şeytan gibi varlıklar vasıtasıyla aldıklarını iddia ediyorlardı.

Kemalpaşazâde, gayb konusunda bütün ihtimalleri değerlendirdiği için bu konuda Müslim'in Hz. Ayşe'den naklettiği bir rivayete yer vermiştir. Bazı insanlar Hz. Peygamber'e kâhinler hakkında soru sordular, O da: "Onların söylediğinin bir kıymeti yoktur" diye cevap verdi. Onlar "Ya Rasülellah, onlar bazen bir şey söylüyorlar, o da gerçek oluyor" dediler. O zaman Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "İşte o doğrudur. Cinler o sözü yakalıyorlar ve kendi dostlarını (kâhinler) kulağına fısıldıyor. O da hak söze yüzlerce yalan katıyorlar."⁹¹

Bu rivayeti dikkate alan Kemalpaşazâde, gaybî bilgi alanını ilgilendiren bazı bilgilerin, cin ve şeytanlar tarafından çalınabileceğine dair hususlara değinmiştir. Bu bağlamda konuyla ilgisi olan Saffât suresi 37/6-10. ayetlerini tahlil etmiştir.

122 —————
إِنَّا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ "Biz yakın semayı yıldızların (melekler) güzelliğiyle bezedik." وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ "Ve (onu) her türlü isyankâr şeytanî güce karşı koruduk." لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ □ وَاصِبٌ "Onlar artık o yüce topluluğu dinleyemezler, (bölgeden) uzaklaştırmak için üzerlerine her yönden atış yapılır; ayrıca onlar (âhirette de) bitmez bir azaba çarptırılacaklardır." إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ "Ancak, (o yüce topluluktan) bir bilgi kırıntısı kapan olursa onu da delip geçen bir ışık topu kovalar."⁹²

Ayetteki mele-i a'lâ, dünyaya göre yücelerde bulunduğu kabul edilen, ayrıca mânevî mertebeleri de yüksek olan melekler için kullanılan bir deyimdir. Kemalpaşazâde, bu ayetlerde Allah'ın "gökyüzünün ziyneti" olarak nitelendirdiklerinin melekler olduğunu ve onların gökyüzünü şeytanlardan ve cinlerden koruduğunu söylemiştir. Bu ayetlerde, olağan üstü niteliklere sahip olduklarına inanılan kâhinlerin semavî güçlerden bilgi aldıkları yolundaki inançların asılsız olduğuna dikkat çekilmiştir. Yine

⁹¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc *el-Câmi 'u's-şahîh* (Riyad: Dârü's-Selâm, 1999) . "Selam", 123.

⁹² es-Saffât 37/6-10.

cinlerin ve şeytanın Allah'ın yarattığı ve en yakın göğü muhafaza etmek için yerleştirdiği meleklerden birtakım bilgileri (vahyi) alma teşebbüsünde bulduklarının altı çizmekte, cinlerin ve şeytanların buradan uzaklaştırılması için melekler tarafından "şihâb/isabet ettiği şeyi delip geçen ateş toplarıyla kovalanıp uzaklaştırılacağı yani gayb bilgisine ulaşmayacakları bildirilmiştir.

Kemalpaşazâde, cinler ve şeytanların Hz. Peygamber'in bi'setinden önce meleklerden bazı bilgileri aldıklarını bazı zamanlarda alevli ateşe maruz kalırken kimi zaman da bundan kurtulduklarını, ancak Hz. Peygamber'e nübüvvet vazifesi verildikten sonra semanın daha sıkı korunduğunu hiçbir bilgiye ulaşamadıklarını hadislerden ve farklı rivayetlerden özetleyerek nakletmiştir.⁹³

Kemalpaşazâde, bu konuda Cin suresi 72/8-10. ayetleri de zikreder. وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهُبًا *"Doğrusu biz (cinler topluluğu, meleklerin sözünü dinlemek, onlardan bazı bilgiler almak için) semayı yokladık da, onu çok kuvvetli bekçiler(melekler) ve şihapla (isabet ettiği yeri yakıp geçen) doldurulmuş bulduk."* وَآلَا كُنَّا نَعُدُّ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا *"Halbuki biz daha önce (Peygamberin gönderilmesinden önce) göğü dinlemek için onun oturulabilecek yerlerinde otururduk; fakat şimdi kim dinlemek isterse kendisini gözetleyen bir alev topuyla karşılaşıyor."* وَأَنَا لَا نَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا *"Yeryüzündekiler hakkında bir kötülük mü murat edildi yoksa rableri onlar için bir iyilik mi diledi. Bilmiyoruz?"*⁹⁴

Bu ayetler, cinlerin ve şeytanların gaybı bilmediklerine delalet etmektedir. Allah'ın dilemedikçe ne insan, ne melek, ne cin ne şeytan hiçbir varlık gayb ilmine ulaşamaz. Kehanet, astroloji ve büyücülük gibi insanları ve toplumu ifsat eden kötü amaçlar için vahye ve gayb bilgisine ulaşmaya yeltenenlerin engellendiğini ifade etmektedir.

3.5. Gayb-Keramet İlişkisi

Kemalpaşazâde, insan dışı varlıklar olan cinlerin ve şeytanların gayb bilgisine ulaşmalarının imkan dahilinde olmadığını farklı ayetler ve rivayetlerle ifade ettikten sonra kelim mezhepleri arasında tartışılan konulardan biri olan kelamet ile gayb bilgisi arasındaki ilişkiye de temas etmiştir.

Bu konuyu "mes'ele" başlığı altında inceleyen Kemalpaşazâde,

⁹³ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 1/267-269.

⁹⁴ Cin 72/8-10.

Zemahşerî'nin Cin suresi 72/26-27. ayetlerine dayanarak kerametın mümkün olmadığını söylediğini bildirmiştir. Zemahşerî'ye göre *أَلَا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا* “Gaybı O bilir, gizlisini kimseye açmaz; ancak elçilerden, razı oldukları hariç....” ayetlerinde “Allah’ın razı olduğu elçiden” maksat sadece peygamberlerdir. Allah’ın kendilerinden razı olduğu diğer kullar gayb bilgisine muttali olacak bir seviyede değillerdir. Çünkü kendilerine keramet isnat edilen kimseler Allah’ın razı olduğu kimselerden olsalar da rasül/peygamber değildir. Zemahşerî'nin bu söyledikleri Allah’ın veli kulları için kerametın iptaline delalet etmektedir.⁹⁵

Kemalpaşazâde, Zemahşerî'nin kerameti iptal eden bu yaklaşımına doğrudan cevap verme yerine, *Keşşâf* şarihlerinden İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisaf* isimli haşiyesinde Zemahşerî'ye yönelttiği tenkitleri nakletmeyi tercih etmiştir. İbnü'l-Müneyyir'e göre Zemahşerî'nin kerameti reddetmesi tutarlı değildir. Çünkü onun bu konudaki iddiası umumi, getirdiği delil hususidir.⁹⁶

124

Gayb-keramet ilişkisi konusunda Beyzâvî (ö. 685/1286) ise şunları söylemiştir: Cin suresi 72/27. ayetteki *أَلَا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ* kısmındaki “rasül” ifadesiyle maksat meleklerdir. Evliyanın keramet olarak mugeyyebata muttali olarak gaipten haber vermeleri ancak meleklerden aldıkları bilgilerle. İnsanlar ahiret ile ilgili bilgilerini peygamberlerden öğrendikleri gibi, veli kullar da gayba dair bilgileri meleklerden alırlar.⁹⁷ Beyzâvî, bu yaklaşımıyla kelamet konusunda mu'tezileyle ehlişünnet arasında ara bir formül geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Kemalpaşazâde, gayb-keramet ilişkisi bağlamında Zemahşerî'nin yaklaşımına açık bir tenkit getirmese de Beyzâvî'nin yaklaşımını eleştirmiştir. Beyzâvî'nin söz konusu ayette açıklama olarak önce “Allah’ın dilediği peygamberlerine ilminden bir kısmını mucize olması için bildirdiğini” söyleyip daha sonra aynı ayette elçiye “melekler” olarak açıklaması bir çelişki ve tutarsızlıktır.⁹⁸

Gayb bilgisi ve keramet konusunda farklı görüşleri nakleden Kemalpaşazâde, bu konuda kendisi açık bir ifadede bulunmasa da “bu

⁹⁵ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/267-277.

⁹⁶ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/267-277.

⁹⁷ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 2/1104; İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/267-278.

⁹⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/267-278.

risalede anlattıklarımız iyi anlaşılırsa gayb-keramet ilişkisi hakkında söylenen “kıyl-ü kâl” bertaraf olur.” demek suretiyle gayb bilgisinin ancak Allah’Teâlâ’ya ait olduğunu, bu konudaki tartışmaların “kıyl-ü kâl” kabilinden tutarsız görüşler olduğunu söylemiştir.⁹⁹ Aslında bu ifadeleriyle Zemahşerî’ye yaklaştığını da söylemek mümkündür.

Sonuç

Kemalpaşazâde, müfessir ve fakih kimliğiyle gayb konusunu ele aldığı bu risalesinde ayetlere dilbilimsel yorumlarla yaklaşarak, Hz. Peygamber’in hadislerinden ve müfessirlerin Kur’an-ı Kerim’deki gayb ile ilgili ayetlerine getirdikleri yorumlardan istifade ederek sağlıklı sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Kendi analiz ve sentezlerini konuya teksif erden Kemalpaşazâde, öncelikle gaybın kuşatıcı tanımını yapmış, delile bazı kanıt ve emarelere dayanılarak elde edilen bulguların gayb bilgisi olamayacağını hükmetmiştir. İlim, bir şeyi bütün yönleriyle tam olarak bilmek olduğundan gayb bizatihi Allah’a mahsustur. Birtakım deliller, tecrübeler ve emarelerle ulaşılan bilgiler zan ve ihtimale dayandığı için gaby bilgisi olarak değerlendirilemez.

Gayb konusunu tarihsel bağlamıyla da değerlendiren Kemalpaşazâde, cahiliye döneminde cinler vasıtasıyla gayb bilgisine ulaştıklarına inanılan kahinlerin, arrâfların ve müneccimlerin verdikleri haberlere inanmanın insanı küfre götüreceğini söylemiştir. Hz. Peygamber’in nübüvvetiyle birlikte şeytan ve cinlerin göklerdeki meleklerden bilgi almasının yollarının tamamen kapandığını Buharî ve Müslim’den yaptığı nakillerle ve müfessirlerin Sâffât suresi ile Cin suresindeki ilgili ayetlere yaptıkları yorumlarla ispatlamıştır.

Kemalpaşazâde, ilâhî bilgi ile insan bilgisi arasındaki büyük farkı ortaya koymuş, mugayyebât-ı hams ile kastedilen bilginin sadece Allah’a mahsus olduğunu, insanın bu bilgi alanına ulaşmasının mümkün olmayacağını, bazı bulgularla elde edilen bilgilerinde hata ve zan ihtimali olduğundan ilim olarak değerlendirilemeyeceğini vurgulamıştır.

Kaynakça

Abdülbakî, Muhammed Fuad. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001.

Ağbal, Davut. “Nüzûl Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Mugayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan/2023), 168-195. <https://doi.org/10.31121/tader.1232821>

Akay, Hasan. *İslami Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.

Albayrak, Halis. *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*. ed. A. Ali Ural. İstanbul: Şule

⁹⁹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki’l-Gayb”, 1/267-278.

Yayımları, 1993.

Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)*. İstanbul: Kuramer, 2020.

Başoğlu Tuncay. (ed.). *Temel İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.

Beydâvî. *Muhtasar Beydâvî Tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)*. çev. Şadi Eren İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru Sâdir, 2004.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998.

Cevzî, Ebü'l-Ferac Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.

Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî Kahire: Dâru'l-Fudeyle, ts.

Çağrıçı, Mustafa. "Gıybet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Çelebi, İlyas. "Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Çelebi, İlyas. *İslâm İnancında Gayp Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1996.

Demir, Halis - Kemal Çatılı. "İbn Kemal Üzerine Yapılmış İlmî Çalışmalar", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2019).

Demirbaş, Servet. "Kemalpaşazâde Şemseddîn Ahmed'in Tefsirinde Dilbilimsel Yaklaşımları-Fâtiha Sûresi Örneği-" *Kemalpaşazâde Felsefe-Din- Edebiyat Araştırmaları II*. ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Demirbaş, Servet. "Kur'an-ı Kerim'de Müstesnâ Munkatı' Üslûbu ve Meâllere Yansıması". *Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal*, Haziran / June 2021.

Demirbaş, Servet. *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Konulu Tefsir - el-Midhatü'l-kübrâ Örneği-*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

Dinç, Ömer. "Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fî Tahkîki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021), 426-461. <https://doi.org/10.31121/tader.863624>

Ebü'l-Ferac, İbnü'l-Cevzî, "Gayb". *Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzır*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.

el-İsfehanî, Rağîb. *Müfredât / Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş

- / Mehmet Yolcu. İstanbul, Çıra Yayınları 3.Baskı, 2012.
- Elmalılı. Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından. Sahih-i Buhari'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 1995.
- Ezheri, Ebu Mansûr Muhammed. *Tezhîbü'l-lüga*. nşr. Abdulazim Mahmud, Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Feyzû'l-Furkan: Kur'an- Kerim ve Açıklamalı Meali. çev. Hasan Tahsin Feyizli. İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *Kâmusu'l-Muhit*. Dimeşk: Müessesetü'l-Risale, 1998.
- Gülverdi, Selim. "Mâtürîdî'nin Gayb Meselesine Bakış". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 3/2 (2019).
- Hatiboğlu, Said. "Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba Muttali Olması Meselesi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I) Tartışmalı İlmî Toplantı*. ed. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*. nşr. Abdusselam Muhammed Harun Beyrut: Daru'l-Cil, 1991.
- İbn Kemâl Pâşâ. "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb". *Mecmûu' resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş vd. 8 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemâl Pâşâ. *Mecmûu' resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş vd. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemâl Pâşâ. *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş. İstanbul: el-Mektebetü'l-İrşâd, 2018.
- İbn. Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1991.
- Kurtubî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Levent, Ethem. "Kur'an-ı Kerim'de Gayb Bilgisi-I". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/1 (1974), 17-18;
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vilatü'l- Kur'an Tercümesi I-XVII*. çev. Bekir Topaloğlu İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mâtürîdî. Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*. tah. Mecdi Basellum, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2005.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük* İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. ter. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Rihle Yayınları 2017.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dârü's-Selâm,

1999.

- Özgen, Emine. "Gayb Penceresinden Mugayyebât-ı Hamseye Yaklaşım". Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2022.
- Polat, Fethi Ahmet. Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebatı Hams (Beş Bilinmeyen). *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 1/2 (2004).
- Râzî, Fahreddin. *Tefsir-i Kebîr / Mefâtihu'l-Gayb*. Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci / Sadık Kılıç / Sadık Doğru. İstanbul: Huzur Yayınları, 2002.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân / Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin / Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınları, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-Sahîh*, çev. Molla Mehmedoğlu Osman Zeki. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1982.
- Topaloğlu, Bekir/ Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları 2009.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an Haka'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, çeviri: Ahmet Alim / Nedim Yılmaz / Mehmet Erdoğan vd. İstanbul: TYEKB Yayınları 2018.